

Hans Wansink

*De populistische
revolutie*

2017 Prometheus Amsterdam

Intro

Een spook waart rond in Europa en de Verenigde Staten: het spook van het populisme. Een jaar geleden had niemand een Brits afscheid van de Europese Unie voor mogelijk gehouden. Het referendum van 23 juni 2016 zette de Britse politieke verhoudingen op zijn kop en dwong de resterende EU-lidstaten tot een intensief zelfonderzoek.

De verkiezing van Donald Trump tot president van de Verenigde Staten was een nog grotere verrassing. Volledig op eigen kracht en met eigen geld sleepte hij de Republikeinse nominatie voor het Amerikaanse presidentschap in de wacht om vervolgens in een lijf-aan-lijfgevecht te winnen van de gedoodverfde favoriet Hillary Clinton. In Duitsland kreeg de populistische golf gestalte in de beweging Pegida (de ‘Patriottische Europeanen tegen de Islamisering van het Avondland’) en in de lokale doorbraak van Alternative für Deutschland.

In het zuiden van de Europese Unie toont het populisme zijn linkse gezicht in het Syriza van Alexis Tsipras, tevens premier van Griekenland, en het Spaanse Podemos van Pablo Iglesias. De Vijfsterrenbeweging (M5S) van de Italiaanse komediant Beppe Grillo profileert zich vooral op directe democratie en milieuvraagstukken. In Rome

werd M5S-kandidate Virginia Raggi in juni 2016 gekozen tot eerste vrouwelijke burgemeester.

In mijn proefschrift *De erfenis van Fortuyn* (2004) heb ik het populisme nog als een tijdelijke ontregeling van het politieke bedrijf getypeerd: een intermezzo dat vooral de inbraakgevoeligheid van het politiek bestel had blootgelegd. Anno 2017 is duidelijk geworden dat het populisme veel duurzamer is dan de meeste waarnemers voor mogelijk hadden gehouden. Dat vraagt om nieuw onderzoek naar de bronnen van het eenentwintigste-eeuwse populisme en de invloed van dat populisme op de westerse democratieën. De vraag die zich opdringt is: is het populisme ‘het nieuwe normaal’?

De centrale boodschap van elke populistische beweging luidt: ‘De politiek is van ons, het soevereine volk heeft het recht op directe zeggenschap over het beleid. Maar we worden van de macht uitgesloten door corrupte politici en een niet-representatieve elite die onze belangen verraadt, onze opvattingen negeert en ons met minachting bejegt.’¹ Er is dus altijd een vijand, die compromisloos bestreden moet worden: de klik van degenen die aan de touwtjes trekken.

Populisten nemen functies over die van oudsher werden uitgeoefend door politieke partijen en door volksvertegenwoordigers die het vertrouwen hadden van een vastomlijnde groep kiezers. De partijleiding probeerde hun de politiek zodanig uit te leggen dat de kiezer bij zichzelf dacht: zo zou ik het ook hebben gedaan. Omgekeerd was de politieke partij een filter en een doorgeefluik van in de maatschappij levende verlangens richting landsbestuur.

In de eerste hoofdstukken van dit boek laat ik zien dat

de hoogtijdagen van de klassieke volkspartijen definitief voorbij zijn. De kiezers en de gekozenen leven in verschillende werelden. De mankementen van de vertegenwoordigende democratie roepen als het ware populistische bewegingen op. De politicologen die het populisme afdoen als een rechts-extremistisch randverschijnsel miskennen dat het populisme een wezenlijke functie vervult in een democratie: het fungeert als een soort rookmelder. Als er sprake is van misstanden in de samenleving waarop de gevestigde politiek geen antwoord heeft, steken populistische bewegingen de kop op.

Het opheffen van die misstanden zou dan de populisten de wind uit de zeilen nemen. Maar ook dat blijkt een onderschatting van de situatie. In het populisme van de eenentwintigste eeuw zien we het resultaat van een langdurig proces van ontvoogding en onthechting van de kiezers, en parallel daaraan een gestaag opgebouwd wantrouwen tegen de instituties van de parlementaire democratie: partijen, parlement, regering en media.

Populisme is dus allang geen incidentele oprisping meer. De voedingsbodem is daarvoor als het ware te vruchtbaar. Kernvraagstukken als de integratie van nieuwkomers, de opmars van de radicale islam, de economische stagnatie na de bankencrisis en het krimpende machtsbereik van de nationale staten als gevolg van de Europese integratie zijn zo hardnekkig dat ze zich duurzaam lenen voor politisering en agitatie. De opbloei van populistische bewegingen op deze voedingsbodem en de defensieve reacties daarop van de gevestigde orde illustreer ik aan de hand van de actuele ontwikkelingen in de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Duitsland, Nederland en de Europese Unie.

De kloof tussen de elite en het volk is niet alleen een kwestie van gebrekkig functioneren van de democratie. Er is ook een culturele dimensie, zoals blijkt uit de verschillende manieren waarop academici en de rest van het volk kijken naar een verschijnsel als de nationale identiteit. Dezelfde kloof manifesteert zich ook in de politieke correctheid enerzijds en het wantrouwen in autoriteiten anderzijds die het hedendaagse politieke debat doen ontsporen.

De populistische golf van de eenentwintigste eeuw heeft alles te maken met de groeiende sociale ongelijkheid tussen en binnen landen en met het gebrek aan perspectief op duurzame groei in de wereldeconomie. Er ontstaat een nieuwe klassentegenstelling tussen een kosmopolitische bovenlaag en de rest van de bevolking, die volledig in beslag wordt genomen door de strijd om het bestaan. Het krimpen van de middenklasse betekent voor steeds meer mensen dat zij dalen op de maatschappelijke ladder. Omdat de gevestigde rechtse, liberale en linkse partijen niet goed raad weten met deze oplopende sociale spanningen, ligt het veld open voor populistische ondernemers van uiteenlopende signatuur.

Is het voorbarig om te spreken van een populistische revolutie? Van het revolutionaire geweld van de jakobijnen, die in 1789 de Bastille bestormden, is vooralsnog geen sprake. Kan 2016, het jaar van de Brexit en van Trump, dan worden vergeleken met 1989, het jaar van de Oost-Europese fluwelen revolutie? Volgens de Amerikaanse politicoloog Francis Fukuyama was met de overwinning van het liberalisme 'het einde van de geschiedenis' aangebroken.² Dat bleek een groteske vergissing. Toch durf ik te

spreken van een omwenteling. Ik ben ervan overtuigd dat onder de oppervlakte van populistische bewegingen met een korte levenscyclus zich een historische ontwikkeling afspeelt van een veel langere adem. Deze dynamiek, die het afgelopen jaar in een stroomversnelling is gekomen, probeer ik te vatten in een mix van analyses en beschrijvingen.

Populisme op z'n Hollands

Het gebeurde op het schoolplein van de openbare Dalton-school in Rijnsweerd, een nette buitenwijk van Utrecht. Enkele ondernemende ouders besloten in de herfst van 1997 hun onvrede over de stroperigheid van de lokale politiek om te zetten in de oprichting van een nieuwe politieke partij. Onder de naam Leefbaar Utrecht zetten zij de aanval in op de regenteske bestuurscultuur die de Domstad in zijn greep hield.

In die cultuur was het niet de gewoonte om de Utrechtse bevolking lastig te vallen met grote vraagstukken als de renovatie van Hoog Catharijne of het overhoop halen van de stad ten behoeve van busbanen. Het leek de gemeentebestuurders – van vvd tot en met GroenLinks – beter om die zaken vóór de gemeenteraadsverkiezingen van 1998 in stilte af te handelen.

Leefbaar Utrecht maakte ruw een einde aan dit ondersje. Onder de bezielende leiding van Henk Westbroek, socioloog, muzikant en cafébaas, en Broos Schnetz, vermogensbeheerder en exploitant van onroerend goed, werden de inwoners in een mum van tijd gemobiliseerd tegen de onzalige plannen met het stadscentrum. Ik liet de gelegenheid om op mijn voormalige buurvrouw Christa Eilander te stemmen niet onbenut voorbijgaan.

Zij maakte met Leefbaar Utrecht als grootste partij met negen zetels en ruim 21.000 stemmen (20 procent van het totale aantal zetels en stemmen) een glorieuze entree in de gemeenteraad.¹ Niettemin werd Leefbaar Utrecht buiten het stadsbestuur gehouden. De regenboogcoalitie van vvd tot en met GroenLinks regeerde voort alsof er geen verkiezingen geweest waren.

Vanwege de annexatie van Vleuten-De Meern waren er op 8 november 2000 vervroegde verkiezingen voor de Utrechtse gemeenteraad. Inmiddels had de nieuwkomer zijn bestaansrecht al ruimschoots bewezen. Op hun beurt probeerden de coalitiepartijen de opposanten van Leefbaar Utrecht en de Socialistische Partij buiten de politieke orde te plaatsen. Ter wille van het uitdrijven van het kwaad van de straat, werden de onderlinge politieke verschillen tussen de ‘fatsoenlijke’ partijen buiten werking gesteld.

Dat kwam de regenboogcoalitie duur te staan. Leefbaar Utrecht won de tussentijdse verkiezingen met veertien zetels (28,5 procent van de stemmen). Dat was in Nederland anno 2000 een populistische doorbraak van ongeken- de afmetingen. GroenLinks volgde op grote afstand als tweede met acht zetels. Leefbaar Utrecht kon niet meer buiten het stadsbestuur worden gehouden. De partij leverde drie wethouders en realiseerde het aan de kiezers beloofde referendum over de herinrichting van Hoog Catharijne en het stationsgebied.²

Ruim vijf jaar later, na de raadsverkiezingen van 7 maart 2006, vond Leefbaar Utrecht zichzelf met drie zetels terug in de oppositie. Westbroek was in 2002 al afgetreden als fractievoorzitter, de overgebleven raadsleden en wethouders verloren zich in een permanente onderlinge

guerrilla.³ Dit euvel kleeft veel populistische bewegingen aan; zij worden groot door zich af te zetten tegen het establishment en komen zichzelf tegen als ze bestuursverantwoordelijkheid moeten dragen en compromissen moeten sluiten.

DE OPSTAND VAN DE KIEZERS

Leefbaar Utrecht was het schoolvoorbeeld van een nieuw soort Hollands populisme dat op lokaal niveau de gevestigde partijen in de verdediging drukte. Het was begonnen in 1994 met Leefbaar Hilversum onder leiding van Jan Nagel. Na de doorbraak in Utrecht verspreidde de Leefbaar-beweging zich over talloze gemeenten. Nagel, Schnetz en Westbroek richtten vervolgens Leefbaar Nederland op, waarvan na lang zoeken Pim Fortuyn als lijsttrekker voor de Tweede Kamerverkiezingen van 15 mei 2002 werd aangesteld. Pim Fortuyn gaf op 9 februari 2002 een openhartig interview met Frank Poorthuis en mij in *de Volkskrant*, waarin hij Nederland een ‘vol land’ noemde, ‘nul asielzoekers’ wilde binnenlaten en de islam ‘een achterlijke cultuur’ noemde.⁴ De volgende dag werd hij door Leefbaar Nederland aan de kant gezet en begon hij voor zichzelf met de Lijst Pim Fortuyn.

Populistische bewegingen duiken op wanneer een grote groep in de samenleving zich bewust wordt van zichzelf en van de omstandigheid dat zij van het centrum van de macht wordt buitengesloten. De ontevredenheid had zich al heel lang opgehoopt. De historicus Piet de Rooy zei het zo: ‘Alles functioneerde nog, maar in de keukenkastjes

hing toch een rare lucht. In dat licht was Fortuyn de man die met behulp van een doosje lucifers op zoek ging naar een lek in de gasleiding.⁵

De spectaculaire uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart 2002, waarin de Leefbaren met een kwart van alle stemmen de lokale politieke verhoudingen in het hele land op hun kop hadden gezet, werd enigszins aan het zicht onttrokken door de aandacht voor Pim Fortuyn, die naast zijn avontuur in de landelijke politiek ook de lijsttrekker van Leefbaar Rotterdam was. Fortuyn overtrof het record van Westbroek door in één klap zeventien zetels (34,7 procent van de stemmen) te scoren. Hij kon nu zijn voornaamste programmapunt verwezenlijken: het verwijderen van de PvdA uit het college van B en W en Leefbaar Rotterdam ervoor in de plaats zetten.⁶

Het was Fortuyns finest hour. Eindelijk kreeg hij erkenning, eindelijk stond hij in het middelpunt van de belangstelling. Ook van de buitenlandse pers, al was die niet altijd even vleiend. Zo noemde het Britse weekblad *The Economist* Fortuyn ‘a Rotterdam rottweiler’.⁷ Historicus Maarten van Rossem typeerde Fortuyn als ‘een fabulant die zich onveranderlijk belangrijker en deftiger voordeed dan hij eigenlijk was [...]. Hij meende op een of andere manier voor iets groots voorbestemd te zijn. Ergens zou hij, behangen met eretekens, de rol van zijn leven spelen. [...] Fortuyn was een eersteklas zenuwlijder en hoewel hij zeven jaar in psychoanalyse was, veranderde daar niet veel aan.’⁸ Van Rossem wees er wel op dat Fortuyn zich in praatprogramma’s op de televisie ‘bij uitstek een media-mieke figuur betoonde: charmant, intelligent, ad rem en tegen de keer’.⁹

Die kwaliteiten kwamen optimaal tot hun recht op de avond van 6 maart 2002, tijdens een legendarische televisie-uitzending. Rond middernacht vond onder leiding van presentator Paul Witteman het traditionele verkiezingsdebat plaats tussen de lijsttrekkers Melkert (PvdA), Balkenende (CDA), Dijkstal (VVD), Fortuyn (LPF, Leefbaar Rotterdam), De Graaf (D66) en Rosenmüller (Groen-Links). De onderuitgezakte lijsttrekker van de PvdA werd door zijn plaaggeest Fortuyn bekwaam onschadelijk gemaakt. Fortuyn legde een direct verband tussen collectieve voorzieningen en sociale zekerheid en de dreiging van overbevolking: 'Als je niet wilt dat dat bouwwerk in elkaar stort, moet je zorgen dat er niet nog meer vreemdelingen bijkomen. Wie geen papieren heeft, komt er niet meer in. Alles wat binnen is, daar wil ik goed voor zorgen.'

Dijkstal speelde tegenover buitenstaander Fortuyn de lichtelijk verveelde insider van het Binnenhof. Maar zijn pose als boven de partijen staande kandidaat-premier van alle Nederlanders werkte allang niet meer. Geen van de gesprekspartners van Fortuyn kwam toe aan een uiteenzetting van het eigen programma. Maar dat deed er voor de kiezers en de kijkers ook niet meer toe. De 'oude politiek' had op 6 maart 2002 een enorm pak slaag gekregen en het televisiedebat, ondanks het late tijdstip bekeken door zo'n 2 miljoen kijkers, was daarvan een treffende illustratie.¹⁰

Dat de LPF na de Rotterdamse zegetocht van Fortuyn afstevende op een geweldige overwinning bij de Kamerverkiezingen van 15 mei 2002 was wel duidelijk. Maar door de moord op Fortuyn op 6 mei 2002 door de milieuoactivist Volkert van der Graaf zullen we niet weten of

hij zijn belofte aan de kiezers, ‘ik word de minister-president’, ooit had kunnen inlossen.

HJ Schoo, die als hoofdredacteur van *Elsevier* in 1994 Fortuyn als columnist had aangetrokken en die door Fortuyn meermalen werd gevraagd mee te doen met de LPF, achtte dat niet waarschijnlijk. Schoo schreef: ‘Ik zag weinig in zijn politieke mogelijkheden omdat ik hem persoonlijk kende. Op veel punten was ik niet in staat hem werkelijk serieus te nemen [...]. Grillig, kwikzilverachtig, narcistisch, plagerig, slordig en soms lichtgeraakt [...]. “Wat denk je, word ik nou nog premier of niet,” vroeg hij herhaaldelijk, half schertsend, half desperaat. Ik antwoordde dan geduldig: nee, want om dat te bereiken moet je je schikken naar de regels van het spel, lid worden van een partij, geduld oefenen, de lange mars door de instituties maken. Als je werkelijk gelooft dat het anders is, sta je buiten de realiteit.’¹¹

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 15 mei 2002 werd de LPF met 26 zetels in één klap de tweede politieke partij (achter oppositiepartij CDA, dat 43 zetels scoorde). Premier Wim Kok was van het toneel verdwenen en zijn paarse coalitie werd weggevaagd (PvdA, D66 en vvd gingen van 97 naar 54 zetels). Jan Peter Balkenende werd premier namens het CDA in een kabinet met de LPF en de vvd. Nederland maakte de meest roerige periode in zijn naoorlogse politieke geschiedenis door.¹²

Een beter begrip voor de spectaculaire opkomst van het Hollandse populisme vereist aandacht voor de grote veranderingen die Nederland al enige tijd had ondergaan. Een van die veranderingen was de emancipatie van de kiezers. Hun kiesgedrag was van oudsher te voorspel-

len op grond van hun levensbeschouwelijke signatuur en hun maatschappelijke positie. Sinds de jaren zestig kwam daar verandering in en werden de verkiezingsuitslagen moeilijker te voorspellen. De verkiezingen van 1994 gaven ongekende verschuivingen te zien: twintig zetels verlies voor regeringspartij CDA, twaalf zetels verlies voor coalitiepartner PvdA, twaalf zetels winst voor oppositiepartij D66, negen zetels winst voor oppositiepartij VVD. Het was nu duidelijk geworden dat de ontvoogde kiezers bij elke verkiezing opnieuw de balans gingen opmaken, waarbij hun oordeel over het optreden van de partijen in de afgelopen periode de doorslag gaf. De positie van die politieke partijen was ernstig verzwakt; hun harde kern van trouwe kiezers was steeds kleiner geworden. Lijsttrekkers waren politieke ondernemers geworden die bij elke verkiezing opnieuw de kiezers aan zich moesten zien te binden.

Een tweede ingrijpende verandering was die in de samenstelling van de bevolking als gevolg van massale immigratie. Terwijl het land kampte met trage groei en hoge werkloosheid, nam het honderdduizenden nieuwe ingezetenen op. De piek lag tussen 1975 en 1990, maar daarna ging het ook nog om zo'n 120.000 immigranten per jaar.¹³ Gezinshereniging en -vorming en het oprekken van het asielrecht brachten een ketenmigratie op gang die geheel losstond van de vraag naar arbeid.¹⁴ Nederland kreeg te maken met een etnische onderklasse en daarmee met een maatschappelijk vraagstuk dat in reikwijdte niet onderdeed voor de 'sociale kwestie' van de negentiende eeuw.